

Pravni život

časopis za pravnu teoriju i praksu

TEMATSKI BROJ

PRAVO I NAČELO SAVESNOSTI I POŠTENJA

27

godina kopaoničke škole
prirodnog prava

UDRUŽENJE PRAVNIKA SRBIJE

BROJ 10 • BEOGRAD • 2014 • TOM II

POREKLO UGOVORA O DELU

U V O D

Rad, tj. stvaralaštvo i proizvodnja bilo materijalnih ili intelektualnih dobara u modernom društvu se smatra centralnim imperativom. Već više vekova on predstavlja moralnu vrlinu, a njegovo teorijsko – pojavno utemeljenje i oblici postali su predmet izučavanja i regulative kako pravne nauke, tako i sociologije, psihologije, politike itd. U modernom društvu se sa moralne tačke gledišta jednako pozitivno posmatra “svaki pošten rad”, bilo da li je on intelektualne ili fizičke prirode, pa je tako zapadna civilizacija iznedrila pojam “*hardworking man*”, kojim se čak neretko opisuje i sam smisao ljudskog života. Tomas Edison je tvrdio da “nema zamene za naporan rad”, Čehov pak da “besposlen život ne može biti čist”, a Tolstoj kako je “mozak besposlenog čoveka omiljeno prebivalište đavolovo”.

Ovakva razmišljanja se danas čine normalnim i zdravorazumskim, ali je njihova univerzalnost u kontekstu celokupne ljudske istorije zapravo novijeg datuma. Starovekovne civilizacije su drugačije tretirale različite vrste rada i ne samo da mnoge od njih nisu smatrale vrlinom, već čak, zavisno od ličnog statusa, i velikom sramotom. Takva gledišta su uvek bila rezultat preovlađujućeg tipa proizvodnih odnosa, a potom i nasleđene tradicije, tj. moralnih shvatanja koja se teško i sporo menjaju. Može se tako slobodno reći da se danas šaljiva izreka “rad je stvorio čoveka, a nerad gospodina”, sasvim ozbiljno shvatala za širok spektar profesija u krugovima slobodnog građanstva starog Rima, tokom većeg dela njego-

ve milenijumske istorije. Ovo je za posledicu neretko imalo i značajne društveno-političke fluktuacije.¹

Različite oblike organizovanja ljudi do kojih dolazi radi vršenja kakvog rada, pravo je kroz istoriju, a i danas, uobličilo i štiti u formi nekoliko pravnih poslova. U ovom radu mi ćemo se baviti jednim od njih – ugovorom o delu i pokušati da damo prikaz njegovog porekla u starim civilizacijama. Kako je rimsko pravo fundament današnjih evropskih pravnih sistema, a pored toga i najrazvijeniji i najzaokruženiji pravni sistem starog veka, centralni fokus ovog rada predstavlja rimskopravni ugovor o delu *locatio conductio operis faciendi*, kroz koji ćemo na osnovu dostupnih, sačuvanih podataka pokušati da sagledamo i slične ugovore u staroj Grčkoj i orijentalnim despotijama. Analiza ugovora o delu u dominantnim civilizacijama starog veka pruža dragocene podatke koji olakšavaju razumevanje kako njihovog odnosa prema jednom vidu organizovanog rada, tako i razvoja društva i prava uopšte.

UGOVOR O DELU U (KLASIČNOM) RIMSKOM PRAVU

Opšti pogled

Mnogi rimskopravni kontrakti, poput *emptio – venditio* (kupoprodaje), *mutuum*-a (zajam), ili *societas*-a (ortakluk) imaju u današnjim pravima analogne ugovore, što bitno olakšava njihovo izučavanje. To međutim nije uvek slučaj, pa tako ugovor o delu u rimsko doba nije postojao kao zaseban ugovor, već kao deo znatno šireg kontrakta *locatio conductio*. Ovaj ugovor se u literaturi obično definiše kao “konsenzualni kontrakt kojim se jedna strana obavezuje da će drugoj strani predati na privremeno korišćenje određenu stvar, staviti na raspolaganje svoju radnu snagu ili izvršiti neko delo, a ova će za to platiti ugovorenu naknadu.”² Rimljani su, dakle, pod jednim ugovorom podrazumevali zapravo tri bitno različita kontrakta: ugovor o zakupu stvari (*locatio conductio rei*), ugovor o najmu radne snage (*locatio conductio operarum*) i ugovor o delu (*locatio conductio operis faciendi*)³.

¹ Dobar primer za to je *Ordo equester* – ekonomski i politički izuzetno moćan društveni sloj, regrutovan prevashodno iz redova snalažljivih plebejaca koji su se obogatili radeći poslove koje su patriciji smatrali sebi “nedostojnim”: trgovina, bankarstvo, zakup javnih radova, državnih poreza itd. - Ž. Bujuklić, *Forum Romanum – rimska država, pravo, religija i mitovi*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2012, 313.

² Ž. Bujuklić, *Rimsko privatno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2012, 384.

³ U literaturi se često označava i samo kao *locatio conductio operis*. Vidi npr: H. Hausmaninger i W. Selb, *Römisches Privatrecht*, Böhlau, Wien, 2001; D. Knežić-Popović, *Ugovor o delu u rimskom pravu*, Pravni fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu, Istočno Sarajevo, 2004; ili R. Zimmermann, *The Law of Obligations – Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford, 1996.

U literaturi praktično postoji opšti konsenzus da distinkcija ove tri vrste *locatio conductio* nije delo rimskih pravnika, već je učinjena od strane pandektista.⁴ Kaser tako ističe: “U očima Rimljana *locatio conductio* je jedinstven ugovor koga se oni čvrsto drže uprkos mnoštvu i različitosti odnosa u njemu sadržanih.”⁵ Sistematika i Gajevih i Justinijanovih *Institucija* ne poznaje separaciju ova tri ugovora, *Digesta* takođe, a u delima jurisprudencata često dolazi i do preplitanja i mešanja ova tri ugovora, što predstavlja poseban izazov za istraživače. Ilustrativan je primer koji daje Malenica kada navodi da je podela na tri oblika delo srednjevekovnih pravnika, te da “Ciceron još ne zna za termin *locatio conductio operarum*, pa za najam radne snage i za ugovaranje realizacije nekog dela koristi isti termin *locatio conductio operis*”.⁶

Posebno pitanje pak jeste da li su uprkos odsustvu takve sistematizacije i jasne terminološke diferencijacije u svojoj pravničkoj svesti Rimljani percipirali *locatio conductio* kao esencijalno jedinstven ili složen ugovor. Načelna odbojnost rimskih pravnika ka uopštavanju i vršenju sistematizacija ovekovečena je poznatom Javoleneovom maksimumom – *Omnis definitio in iure civili periculosa est, parum est enim ut non subverti possit.*⁷ Međutim, nisu retki slučajevi da je rimska pravna nauka poznavala pravne pojmove koji su u modernoj doktrini bili osnova za sistematizaciju, a da sama takve sistematizacije nije vršila.⁸ Upravo je ovde o takvom slučaju reč – sama rimska kazuistika je dala jasnu osnovu za kasniju klasifikaciju⁹ i zapravo nategnutim konstrukcijama i pravnom gimnastikom održavala sva tri ugovora pod kapom *locatio conductio*. Dragana Knežić – Popović u svom radu dosta pažnje posvećuje ovom problemu i donosi zaključak kako su Rimljani bili sasvim svesni razlika između ova tri ugovora, imali posebna pravila za svaki od njih, te da ih je odsustvo formalne diferencijacije “u slučaju svakog pojedinačnog ugovora svakako moralo mučiti”.¹⁰ Metodološki se tretiranje *locatio conductio*

---

⁴ M. Polojac, *Praktikum za rimsko pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2011, 149.

⁵ “U očima Rimljana *locatio conductio* je jedinstven ugovor koga se oni čvrsto drže uprkos mnoštvu i različitosti odnosa u njemu sadržanih.” – M. Kaser i R. Knütel, *Römisches Privatrecht*, C.H. Beck, München, 2008, 240.

⁶ A. Malenica, *Rimsko pravo*, Pravni fakultet u Novom Sadu, Novi Sad, 2009, 364.

⁷ D. 50, 17, 202. “Svako definisanje u privatnom pravu je opasno, jer je retka definicija koja se ne može oboriti”.

⁸ A. Malenica, *O metodu istorijskopravne nauke (romanističke studije)*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2012, 85.

⁹ R. Zimmermann, 340.

¹⁰ D. Knežić-Popović, 97-98. Slično i Jelena Danilović: “... i oni su (Rimljani) u raznim varijantama ovog kontrakta, koje su u praksi postojale, ipak sagledavali tri osnovna tipa: razlog tome što nije došlo do trojnog grupisanja odnosno podele kontrakata na podvrste rei, operum i operis treba

kao triparticije, uz jasnu ogradu da ona nije izvorno rimska, čini sasvim opravdanim. Sličnih primera uostalom ima dosta, pa je tako danas sasvim uobičajena pandektistička klasifikacija udžbeničke materije rimskog prava, a ne Gajeva triparticija kakvu su poznavali sami Rimljani.

Dakle, u okviru kontrakta *locatio conductio* tako pronalazimo rimski ugovor o delu *locatio conductio operis faciendi*, koji se u literaturi najčešće definiše kao ugovor kod koga se “Naručilac (*locator*) obavezuje da preduzimaču (izvođaču dela, *conductor*) preda neku stvar ili lice, a on se obavezuje da svojom aktivnošću s tom stvari ili licem ostvari određen rezultat (*opus*), za koji će dobiti novčanu nagradu.”¹¹

Odnos Rimljana prema radu

Ako sagledamo nekoliko civilizacija starog sveta u momentu kada su bile na istom stepenu razvoja, a u kontekstu rada, primetićemo značajne razlike. Tradicija, oblik porodice i celokupan kulturni i privredni ambijent se umnogome razlikuje u prvim vekovima rimske, grčke, egipatske, vavilonske ili neke druge države. Ono što je pak zajedničko jeste prevazilažanje samodovoljnosti zatvorene kućne privrede kao preduslov stvaranja tržišta dobara, a potom i rada. Faktor koji takođe igra veliku ulogu jeste nivo razvoja robovlasničkih odnosa i pozicioniranje robovske snage u određenom segmentu proizvodnje.

U vreme nastanka rimske države verovatno je samo izuzetno postojala potreba da se interveniše u pravcu utvrđivanja sporazuma koji se odnose na rad slobodnih ljudi, jer su se sve takve aktivnosti završavale u okviru porodice, izvesno bez formalno utvrđene naknade.¹² I kada su realne potrebe prevazišle nivo porodice, ovakvi poslovi su se zaključivali neformalno uz *bona fides*, a sankciju je pružala osuda još uvek dovoljno kompaktno zajednice. Nešto slično je u Atini predstavljao *pistis* (Πίστις).¹³

Lepu ilustraciju odnosa prema radu društva u preddržavnoj fazi nam daje Tacit u svojoj “*Germaniji*”. U vreme kada je pisao ovo delo, Germani su živeli u preddržavnom uređenju koje je uporedivo sa nivoom razvoja Rimljana u vreme nastanka grada.¹⁴ Bili su već stalno nastanjeni, obrađivali su zemlju, a društvo je u

---

tražiti u odsustvu interesa za pitanja sistematizacije, koje je nesumnjivo svojstveno klasičnim pravniciima.” - J. Danilović, *Custodia* i ugovor o delu u rimskom klasičnom pravu, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 3/1969, 344.

¹¹ M. Milošević, *Rimsko pravo*, Pravni fakultet Univeziteta u Beogradu, Beograd, 2010, 369.

¹² D. Knežić-Popović, 6.

¹³ J. Velissaropoulos – Karakostas, *Merchants, Prostitutes and ‘New Poor’ – Forms of Contract and Social Status, Money, Labour and Land*, Routledge, London, 2005. str. 133–135.

¹⁴ U vreme izgradnje funkcionalnih porodičnih zadruga, *consortium anticum*. Vise o ovome vidi: M. Đorđević, *Consortium and the Joint Family (Zadruga)*, *Strani pravni život* 3 (2009), 337-349.

velikoj meri već bilo rasloženo- postojala je rodovska i vojnička aristokratija, kao i patrijarhalno ropstvo.¹⁵ Po pitanju rada Tacit za njih kaže: “Kada nema rata, onda obično idu u lov, ali većinom sede besposleni, i provode vreme u spavanju i jedenju. Najbolji junaci ne rade ništa, a kuću i penate i polja ostave ženama, staricama i slaboj čeljadi: dok ovi rade, oni lenstvuju. Čudne li krajnosti u njihovoj prirodi: jedni i isti ljudi vole nerad, a mrze mir...”¹⁶

Rimljani su pak od najranijih dana na rad gledali drugačije. Sam rad po sebi za razliku od onoga što vidimo kod Germana i drugih “varvarskih” naroda bio je vrlina, ali je sramota bila raditi za drugoga uz naknadu (posebno je cenjena zemljoradnja, pa je tako čuvena anegdota koju saznajemo od Cicerona, kako najviši državnici ostavljaju plugove da bi obavljali državni posao, a potom mu se vraćaju¹⁷). Do potrebe za regulisanjem rada, može se pretpostaviti, inicijalno dolazi u domenu *operae* robova, koje je jedan paterfamilijas davao u zakup drugome u vreme potrebe za sezonskim radovima.¹⁸ Kada se stvorio sloj slobodnih proletera koji su počeli iste poslove da rade za novac, tradicionalizam i konzervativizam Rimljana su doprineli da se isti stav prema naplativom radu zadrži, kao aktivnosti nedostojne slobodnog građanina.¹⁹ Nezainteresovanost viših slojeva za problematiku rada sa naknadom vidi se i u pravnim rešenjima, koja su se vrlo malo menjala i prilagođavala novonastalim situacijama u rimskom istoriji, kao i činjenici da rimski svet, kao uostalom i grčki, “nije poznavao reč, odnosno pojam nezaposlenosti”, tj. nisu uočavali nezaposlenost kao socijalni problem.²⁰ U ranom periodu je dominantan poljoprivredni rad, a bavljenje zanatima je dugo smatrano nedoličnim.

Međutim, i kod rada za drugoga postoje značajne razlike. Davanje svoje fizičke snage za naknadu, što je predmet *locatio conductio operarum*, smatrano je ponižavajućim, pa su se takvoj društvenoj degradaciji izlagali samo najsiromašniji rimski građani, koji su često na istim poslovima radili zajedno sa robovima.²¹ Kod *locatio conductio operis faciendi*, pak, ne postoji tako izražen odnos podređenosti radnika poslodavcu, a po pravilu se zahteva i određeno znanje, stručnost ili

---

¹⁵ Lj. Kandić, *Odabrani izvori iz opšte istorije države i prava*, Savremena administracija, Beograd, 1992, 25.

¹⁶ Tacitus, *Germania*, XV prevod Lj. Kandić. Ostavljamo mogućnost da je u ovoj oceni, po uobičajenom rimskom receptum Tacit ipak malo preterao stvarajući jak kontrast sa rimskim shvatanjem, sa željom da se još jednom iskaže rimska suprematija.

¹⁷ R. Zimmermann, 389.

¹⁸ D. Knežić-Popović, 6.

¹⁹ Ibid.

²⁰ D. Knežić-Popović, 6.

²¹ Ž. Bujuklić (2012b), 387.

talenat radnika, te stoga angažovanje po ovom osnovu nije izazivalo toliko podzrenje javnosti.²² Ipak, ukoliko je pojedinac želeo da u potpunosti sačuva ugled radeći za drugoga, koristio se *mandatum* – om, koji je bio besplatan (naknada je “poklon”, naknada za čast - *honorarium*), i podrazumevao je između ostalog i “finije” profesije: lekare, advokate, učitelje, arhitekte itd. Takve profesije su Rimljani nazivali *artes liberales* i o njima Ulpijan kaže: “Pod slobodnim zanimanjima podrazumevamo ona koja Grci nazivaju *ἐλευθερία*: računajući tu govornike, gramatičare, geometre, lekare...”²³

Naravno, treba imati na umu da kada govorimo o “odnosu Rimljana” prema nekom radu, mi zapravo zaključke izvodimo na osnovu izvora koje su nam po pravilu ostavili ljudi iz viših slojeva društva. U srednjim i nižim slojevima društva shvatanja prema “prokazanim” vrstama rada su bila pozitivnija, o čemu nam svedočanstvo ostavljaju zapisi na nadgrobnim pločama.²⁴ Međutim, kako su upravo viši slojevi ostavljali najveći broj pisanih svedočanstava, danas dosta toga znamo o profesijama *artes liberales*, a relativno malo o zanimanjima značajnog dela populacije koji je svoj hleb zarađivao nekim manuelnim (ne nužno fizičkim) radom.²⁵ Tek u postklasično doba, usled uticaja hrišćanstva, dolazi do promene društvenog stava viših slojeva u odnosu na rad, te se njegova etičko-socijalna vrednost počela čak posebno isticati, a crkveni oci preporučuju svojim vernicima rad kao sredstvo duhovnog oslobođenja.²⁶

Poreklo i razvoj locatio conductio operis faciendi

Kada je reč o istraživanju porekla ugovora o delu u rimskom pravu, u literaturi se nailazi na obeshrabrujuće stavove. Većina autora smatra kako poreklo *locatio conductio operis faciendi* za sada ostaje nepoznanica²⁷, a neretko se sreće i stav da ova dilema verovatno nikada neće biti konačno razrešena.²⁸

Poreklo *locatio conductio operis faciendi* autori su tražili na više polja, od ugovora o kupoprodaji, realnih kontrakata, stipulacije, zakupa (*locatio conductio operarum*), pa do javnog prava. Osvrnimo se kratko na neke. Svaka od ovih teori-

²² Ibid. str. 389.

²³ D. 50. 13. 1. prevod M. Đorđević.

²⁴ R. Zimmermann, 389.

²⁵ W.L. Westermann, *Apprentice Contracts and the Apprentice System in Roman Egypt*, *Classical Philology*, 9/3 (1914), str: 295.

²⁶ D. Knežić-Popović, 7.

²⁷ D. Knežić-Popović posle detaljne analize različitih teorija o poreklu ugovora o delu tako zaključuje da “na kraju ostaje samo mučan utisak: i pored svih napora predistorija ugovora o delu ostaje, ipak, nerasvetljena.”- D. Knežić-Popović, 37.

²⁸ P. Du Plessis, *The Roman Concept of lex contractus*, *Roman Legal Tradition*, 3/2006, 82.

ja ima oslonac u nekom aspektu ugovora o delu. Tako se pristalice teorije o poreklu od realnih kontrakata drže logičke konstrukcije kako je niskom nivou pravne svesti realan kontrakt ljudima “nešto opipljivo” i stoga prihvatljivo, kao i etimološke analize reči *locare* i *conducere* (“staviti” i “uzeti sa sobom” po njima imaju naglašen “materijalni karakter”, iako zapravo mogu značiti mnoštvo različitih stvari).²⁹ Oni koji zastupaju teoriju o poreklu u kupoprodajnom ugovoru, oslanjaju se na tekst Gajevih Institucija u kome se na više mesta upadljivo naglašava sličnost ova dva ugovora.³⁰ Možda izvestan argument, ili bolje rečeno nagoveštaj u ovom pravcu, predstavlja i etimološka sličnost reči *merx*, stvar kod kupoprodaje i *merces* – naziv kojim se po pravilu označava novčana naknada iz ugovora o delu (a ne *pecunia*). Opet, sa druge strane, ovo možda više govori o poreklu *locatio conductio operis faciendi* u smislu obavezne novčane naknade (što sasvim sigurno ona nije uvek bila), nego što podupire tezu o srodnosti sa kupoprodajom. Na posletku, postoji mnoštvo pristalica teorije da poreklo leži u javnom pravu, te da su nastali delatnošću cenzora koji su tako angažovali za naknadu ljude na službeničkim pozicijama.³¹

Ako pak krenemo putem tragova primene ovog instituta, i posebno zanimanja u kojima se on najčešće javljao, onda već možemo da dobijemo kakvu – takvu sliku, imajući pritom u vidu da mnogi od tih poslova izvesno nisu bili ugovori u pravom smislu, već više neformalni sporazumi u jednoj još uvek nevelikoj zajednici. Pri traženju najranijeg pomena rimskog ugovora o delu nailazi se na jedan kuriozitet. U kontroverznom, često osporavanim, ali i zastupanim *leges regiae*, Romulov zakon kaže kako je on patricijima odredio da rade “sveštene i magistratske funkcije”, a plebejcima “da obrađuju zemlju, čuvaju stoku i rade nadničarske poslove”.³² Iako je jasno da su ovakve odredbe inputirane Romulu i da su morale nastati kasnije, opet je interesantno pronaći ovakav detalj, jer on ako ništa drugo nagoveštava mogućnost da su se ovakvi poslovi obavljali i ranije nego što se misli (zakon je mogao biti donet npr. na kurijatskoj skupštini u doba kraljeva – otuda “kraljevski”).

---

²⁹ D. Knežić-Popović, 20–21. vidi i M. Milošević, 366–367.

³⁰ Npr. Gai Inst. 3. 145–147.

³¹ D. Knežić – Popović, 24 - 26. Ova autorka u potpunosti odbacuje ovu teoriju. Pristalice teorija o poreklu ugovora o delu u javnom pravu je bilo još krajem pretprošlog veka, npr. W. H. Buckler, *The Origin and History of Contract in Roman Law*, Fred B. Rothman & Co, Littleton – Colorado, 1983, (reprint dela iz 1895. godine), 152, ali onih koji naginju ovakvom shvatanju, uz izvesne ograde, ima i danas: P. Du Plessis (2006), 82.

³² Navedeno prema Ž. Bujuklić (2012a), 787. Više o *leges regiae* vidi u: Ž. Bujuklić, *Zakon kao izvor prava u antičkom Rimu (nastanak i najraniji počeci)*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2012.

Polja najranije primene za koja izvesnije znamo jesu zanatstvo (plebejci su dolazili u patricijske domove da obavljaju sitnije zanatske poslove)³³ i pogrebni ceremonijal (u pogrebnim povorkama bile su uobičajene grupe muzičara - flautista, koji su svirali za naknadu, ali i plaćene narikače).³⁴ Interesantan trag o tome nam daje Zakon XII tablica koji, verovatno da bi se smanjilo prekomerno trošenje u tu svrhu koje se izgleda uobičajilo, normira da se izdaci (za pokojnika) smanje na "tri marame, purpurnu tuniku i deset trubača", uz zabranu naricanja.³⁵

Ugovor o delu kakav je nama poznat iz izvora formirao se i čvrsto uobličio već u pretklasično doba. Klasična jurisprudencija ga ni u jednoj suštinskoj tački nije izmenila, ali je njen doprinos bio u sređivanju, sistematizovanju i analiziranju bogate pravne materije.³⁶ Do izvesnih promena je došlo u postklasičnom periodu, tačnije Justinijanovom pravu, u kome se uvodi *laesio enormis, custodia* zamenjuje sa *culpa in custodiendo*, razrešavaju neke dileme klasičnih pravnika oko naknade i predmeta ugovora itd.

UGOVOR O DELU U PRAVU ANTIČKE GRČKE

Postoji veliki disbalans između naših saznanja o rimskim privatnopravnim institutima naspram istih u antičkoj Grčkoj i orijentalnim državama Starog veka. Od grčkih polisa, ni iz Sparte, ni iz Atine nam nije ostao sačuvan ni jedan obimniji zakonski tekst, pa se tako u rekonstrukciji njihovih pravnih sistema služimo prevashodno posrednim izvorima, literarnim i arheološkim, kao i ponekim pojedinačnim pravnim spomenikom koji je ostao sačuvan.³⁷ Jedini obimniji zakonski tekst stare Grčke koji je do nas došao jeste Gortinski zakonik, koji se pretežno bavi privatnim pravom, ali ponajviše onim odnosima koje danas svrstavamo u nasledno, porodično i statusno pravo, te stoga ne pruža informacije o onome što nas ovde interesuje.³⁸

³³ D. Stojčević, *Rimsko privatno pravo*, Savremena administracija, Beograd, 1988, 267; M. Milošević, *Rimsko pravo*, Pravni fakultet Univeziteta u Beogradu, Beograd, 2010, 268; A. Malenica (2009), 368–369.

³⁴ Vidi više: D. Knežić-Popović, 42–44.

³⁵ *Lex duodecim tabularum* X 3.

³⁶ D. Knežić – Popović, 90.

³⁷ S. Avramović i V. Stanimirović, "Uporedna pravna tradicija", Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2010, 99.

³⁸ Gortinski zakonik potiče, kao i Zakon XII tablica, iz sredine V veka p.n.e. Međutim, kako je sačuvan u izvornom obliku, za razliku od ovog drugog, on predstavlja najstariji pravni spomenik na tlu Evrope. Interesantno je da je pisan starim načinom pisanja "bustrofedonom", baš kao i najraniji latinski sačuvani zapisi sa *Forum Romanuma* – *Lapis niger*.

Ako proučavanje rimskog prava podseća na slagalicu kojoj nedostaju delovi da upotpune sliku, onda za starogrčka prava možemo reći da podsećaju na slagalicu kod koje imamo svega nekoliko delova, pa, kada je reč o ugovornim odnosima, ne možemo jasno ni sagledati čitavu sliku. Pored nemogućnosti da analiziramo određene institute, poseban problem predstavlja i odsustvo bilo kakve sačuване sistematike ugovorne materije. Iz navedenih razloga, u malobrojnim studijama ugovornog atinskog prava, autori se služe rimskim pravnim sistemom, te se iz rimskopravnog ugla sagledavaju atinski pravni instituti i traže analogije ili, još češće, samo navode primeri i tragovi moguće primene nekog rimskopravnog instituta.³⁹ Istim metodološkim postupkom ovde ćemo se poslužiti i mi, jer on deluje prihvatljiviji od jedine alternative, poređenja sa modernim pravnim pojmovima.

Kao što odlomak iz *leges regiae*, predstavlja interesantan kuriozitet u Rimu, tako i u Grčkoj srećemo jedan sličan primer. Homerova *Ilijada*, za koju se smatra da je nastala u VIII veku p.n.e. u dvadeset i prvoj knjizi pominje nešto što zaista podseća na ugovor o delu i ugovor o najmu radne snage. Kaže se tako da su "Posejdon i Apolon imali da služe vladaru Troje, za dogovorenu naknadu (!), po ugovoru na godinu dana. Posejdon je bio unajmljen (!) da sazida gradske zidine, a Apolon da čuva stada".⁴⁰ Po onome što je navedeno ispada da je Posejdon zaključio *locatio conductio operis faciendi* ugovor o građenju (da sazida zidine, godinu dana je samo rok), a Apolon *locatio conductio operarum*. Iako je jasno da je u pitanju mit, a da sam tekst možda potiče i iz VI veka p.n.e. kada je *Ilijada* konačno uobličena, on je ipak značajan jer ukazuje na odnos starih Grka prema ovim vrstama rada, a ponajviše jer pre svega svedoči kako im oni nisu bili strani.

Ovaj odnos se, slično kao i u Rimu, sa razvojem robovlasništva u klasičnom periodu verovatno pomerao u pravcu prezira vladajućeg sloja prema radu za drugoga. Indiciju za to pružaju i zanimanja sa početka IV veka, između ostalog zakupodavaca, prevoznika tereta, zanatlija i najamnih radnika, koje autori u literaturi oslovljavaju i sa "novi siromasi".⁴¹ No, i ovde stoji argument da mišljenja aristokratije o nečemu ne oslikavaju nužno i uverenja širih slojeva, kao i da često postoji veliki jaz između onoga što se činilo i toga kako se o tom činjenju razmišljalo.⁴² No, u svom dijalogu "*Republika*", Platon ističe kako ni jedan čovek nije samodovoljan, te stoga svaki *polis* od početka mora da ima zemljoradnike (*georgos*), gra-

---

³⁹ Npr. ovakav pristup primenjuje Ellen Knopf u svojoj doktorskoj disertaciji. Vidi: E. Knopf, "*Contract in Athenian Law*", doktorska teza, The City University of New York, 2005.

⁴⁰ M. Silver, Slaves versus Free Hired Workers in Ancient Greece, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 3(2006), 260.

⁴¹ Reč je o sloju novopridošlica, ali i starosedelaca koji su se bavili ovakvim neunosnim i neuglednim zanimanjima, među koja su svrstane i "prostitutke koje nikad nisu dostigle nivo kurtizane" - J. Velissaropoulos - Karakostas, 132.

⁴² M. Silver, 258.

ditelje (*oikodomos*), tkače (*hyphantes*) i obučare (*skutotomos*).⁴³ U klasično doba *agora* je bila prepuna kako trgovaca, tako i raznih zanatlija, a detaljan spisak svih mogućih zanimanja koja su se javljala sačinjen je na osnovu literarnih svedočanstava i daje nam ga Haris.⁴⁴

Ukoliko je pak reč o pravnom aspektu realizacije poslova iz ovih zanimanja, treba pre svega imati u vidu da, za razliku od Rimljana, druga stara prava ne poznaju pojam ugovora u smislu latinskog *contractus*-a (pravni sistemi Međurečja poznaju različite transakcije koje imaju svoje nazive, ali nemaju opšti pojam ugovora⁴⁵). Termini koje Grci koriste za označavanje ugovora nisu analogni današnjem ili rimskom shvatanju ovog pojma i gotovo ih je nemoguće prevesti.⁴⁶ Tako se sreću pojmovi poput *homologia* (sporazum) ili *syngraphe* (dogovor), ali oni predstavljaju samo zapis o ugovoru koji je već izvršen na realan način (predajom stvari).⁴⁷ Najbliže rimskom pojmu ugovora do čega su Grci po našim saznanjima došli jeste *synallagma*, koja u sebi podrazumeva bilateralnost. Vredi ovde pomenuti da danas prihvaćena teza o rimskom shvatanju ugovora na način kako ga definišu Pedije ili Gaj, nije bila i opšteprihvaćena među rimskim jurisprudentima, pri čemu podsećamo na Ulpijanov fragment u kome se *contractus* upravo izjednačava sa *synallagma*.⁴⁸ No, neko bi mogao da prosto konstatuje kako ova Ulpijanova tvrdnja ne predstavlja vrhunac rimske pravne misli po ovom pitanju.

Iz raspoloživih izvora se jasno vidi da je čitav *locatio conductio* imao široku primenu. U klasičnom periodu Grci su praktikovali *locatio conductio rei* (grčki *misthosis*), koji je bio veoma rasprostranjen. U zakup se davala zemlja, kuće, čitave zgrade i brodovi, ali i sitnije stvari poput mazgi.⁴⁹ Aristotel u svom “*Ustavu atinskom*” pominje da su još pre Solona tzv. “šestinari” bogatašima obrađivali zemlju i da su padali u ropstvo ukoliko nisu davali zakupninu.⁵⁰ Naknada je sa pojavom novca od V veka p.n.e. iz naturalne prešla u novčanu.⁵¹ Literarni izvori takođe potvrđuju korišćenje *locatio conductio operarum* na polju zemljoradnje, rada na brodu, učestvovanja u ratu (“plaćenici”) itd.

⁴³ E. Harris, Workshop, Marketplace and Household, *Money, Labour and Land*, Routledge, London, 2005, 72.

⁴⁴ Ibid. 88–99.

⁴⁵ O. Stanojević, *Rimsko pravo*, Službeni glasnik SCG, Beograd, 2003, 345.

⁴⁶ E. Knopf, uvod (iv).

⁴⁷ J. Velissaropoulos – Karakostas, 131.

⁴⁸ D. 50. 13. 19. “Kontrakt je, međutim, nešto što uključuje obavezu na obe strane, što Grci nazivaju *synallagma*, kao što je kupoprodaja, *locatio – conductio*, ortakluk.” – prevod M. Đorđević.

⁴⁹ E. Knopf, 166–186.

⁵⁰ Aristotelov “Ustav atinski”, 2. navedeno iz Lj. Kandić, 82.

⁵¹ S. Avramović i V. Stanimirović, 117.

Što se *locatio conductio operis faciendi* tiče, u svojoj tezi Ellen Knopf navodi samo jedan primer, i to zapis u kome se kaže “ugovornici će posao obaviti (*accomplish the work*) u skladu sa ugovorom (*syngraphai*).”⁵² Sa druge strane, verovatno vodeći se etimologijom, ova autorka svrstava angažovanje svirača flaute u *locatio conductio operarum*, što se uzevši u obzir suštinu ovog ugovora, kao i posebno znanje koje flautista mora da ima, čini pogrešnim.⁵³ Fragment *Hypereides 4.3. for Euxenippus*, koji se navodi glasi: “Diognides i Antidorus, metek, je tužen za *eisangelia* (vrsta krivične tužbe) po osnovu toga što je unajmio sviračice flaute za više novca nego što zakon dozvoljava.”

Čini nam se da je ovo upravo dobar primer *locatio conductio operis faciendi*, i to sličan prvim ugovorima o delu, kakve srećemo u Rimu. Nesrećna dvojica predstavljaju i svedočanstvo o limitiranju ugovorne slobode, koju takođe nalazimo kod pogrebnih procesija u Zakonu XII tablica. Pored navedenih slučajeva, sasvim je izvesno da se ovakav vid angažovanja koristio za širok spektar profesija, baš kao što je to bio slučaj i u Rimu.

Kod ovakvih komparacija treba se setiti i fragmenta⁵⁴ po kome je *opus* jednak *ἀποτέλεσμα* (*apotelesma*), a ne *ἔργον* (*ergon*), tj. *opus* je rezultat, a ne sam rad. Da li u ovom slučaju pozivanje na grčke termine znači da su i pojmovi koje oni označavaju već bili formirani u Grčkoj? Na ovo pitanje je nezahvalno davati odgovor, jer su se grčki jezik, a samim tim i terminologija nastavili koristiti i razvijati i posle rimskog osvajanja 148 godine p.n.e. Svi relevantni ugovori sa teritorije Grčke koji su nam dostupni datiraju iz rimskog perioda, pa uz nedostatak kako opštih, tako i pojedinačnih pravnih akata možemo samo da konstatujemo da u ovom smislu svaka dublja pravna analiza mora da sačeka neka nova arheološka otkrića.

U antičkoj Grčkoj su pravila *locatio conductio operis faciendi* i njemu srodnih ugovora bila u širokoj upotrebi i kada je reč o plovidbi i transportu robe morem. Pored sasvim izvesne primene *Lex Rhodia de iactu* (Rodoski zakon o opštoj havariji) različiti ugovori o delu ili najmu radne snage su zaključivani sa slobodnim ljudima povodom plovidbenih poslova. Tako je na primer interesantno da, suprotno širokom uverenju, veslači na borbenim brodovima u Staroj Grčkoj nisu bili robovi, već zapravo profesionalci, angažovani po javnoj službi, ili pak po ugovoru, za naknadu.⁵⁵

---

⁵² E. Knopf. 200.

⁵³ Ibid. 189.

⁵⁴ D. 50. 16. 5. 1. “*Locatio conductio operis* po rečima Labea označava ono što Grci nazivaju *apotelesma* (rezultat), a ne *ergon* (rad, projekat), neki dovršeni proizvod izvršenog *opus*-a.” prevod M. Đorđević.

⁵⁵ R. Robol, Maritime Law in Classical Greek and Roman Literature, *Journal of Maritime Law and Commerce*, 4/2000, 524.

UGOVOR O DELU U PRAVIMA ORIJENTALNIH DESPOTIJA

Sve što smo o starogrčkom pravu izneli u pogledu oskudnosti izvora, kao i neizgrađene sistematike i pravne terminologije, važi i kada je reč o pravima hidrauličnih društava bliskog istoka. Iako ove civilizacije posmatramo sa daleko veće vremenske distance u odnosu na Antičku Grčku, do nas su kroz izvore, posebno Hamurabijev zakonik došle kazuističke norme iz kojih možemo izvući određene zaključke. Kada je reč o ugovoru o delu, značajnu odredbu nalazimo i u Hetsitskom zakoniku, kao i posebno interesantnu odredbu Ur-Namuovog zakonika, koja možda predstavlja prvi pisani trag o ugovoru o delu na svetu. Što se Egipta pak tiče, usled opšteg nedostatka pravnih izvora ove višemilenijumske civilizacije može se samo posredno naslutiti postojanje ovog ugovora i njegove primene, o kojoj nemamo pisani dokaz. Svi ugovori iz Egipta koji potpadaju pod *locatio conductio operis faciendi*, a ostali su sačuvani, datiraju iz vremena rimske uprave.⁵⁶

U civilizaciji Međurečja, situacija je po pitanju izvora daleko bolja. Ne samo što je sačuvano više značajnih zakonskih tekstova, već gotovo svi oni sadrže po za nas relevantnu odredbu. Već u najstarijem sačuvanom zakonskom tekstu na svetu, Zakoniku vladara Ur-Namua (oko 2100. godine p.n.e.), postoji član koji nije u celosti sačuvan, ali veoma podseća na slične odredbe iz kasnijeg Hamurabijevog zakonika, koje su nam poznate. Ona glasi: "... za njega će zasaditi... zasadena... stabla jabuke i kedrovi... (on) bez znanja vlasnika...on da odluči..."⁵⁷

Ovo veoma liči na član 7 Zakonika Lipit-Ištara i članove 60 – 63 Hamurabijevog zakonika, koji, kako ćemo videti, predstavljaju primer preteče ugovora o delu. Ovde je verovatno bila reč o angažovanju nekog lica da zasadi voćnjak za izvesnu nagradu (kod Hamurabija je to deo samog voćnjaka posle četiri godine sađenja), pa se predviđala određena posledica ukoliko to lice učini nešto "bez znanja vlasnika". Postoji mogućnost da je ovo najstariji trag svojevrsnog ugovora o delu na svetu.

U Zakoniku Lipit-Ištara⁵⁸ (oko 1900. godine p.n.e.), se nalazi nekoliko odredbi koje se tiču zakupa i ugovora o delu. Pomenuti član 7, kao i član 8 veoma su slični gorenavedenim članovima iz Hamurabijevog zakonika i govore o situaci-

⁵⁶ W.L. Westermann, 295-315.

⁵⁷ Ur – Namuov zakonik, zakonski tekst, član 2 (redovi 206-215). Analizu komplikuje činjenica da postoji više različitih prepisa ovog zakonika: prvi, koji je pronađen u Nippur-u i kasniji, potpuniji prepis otkriven 1965. godine u Ur-u, kao i nešto drugačiji prepis iz Sippar-a. Kasnije otkriveni tekst je znatno potpuniji, pa se danas uglavnom on u hrestomatijama navodi, ali, ironično, on izostavlja upravo odredbu (verovatno je smatrajući previše nejasnom da bi bila od značaja) koja je za nas ovde, bez obzira na oštećenja, veoma značajna. Relativno slične odredbe pak postoje i u drugim prepisima ovog zakonika.

⁵⁸ Članovi navedeni prema prepisu iz knjige: S. Kramer, *The Summerians*, University of Chicago Press, Chicago, 1963.

ji kada jedno lice sadi voćnjak. Kako se ovaj posao pominje u više zakona Među- rečja, jasno je da je takva praksa bila česta, a i pruža nam osnovu za “popunjavanje praznina” koje su nastale kao plod fizičkih oštećenja ovih zakonika.

U Hamurabijevom zakoniku (donet oko 1680. ili 1750. godine p.n.e.) možemo da vidimo ne samo primere ugovora o delu, već i više članova u kojima se govori i različitim profesijama, koje nam pak predstavljaju važnu indiciju rasprostranjenosti ovog ugovora. Tako član 60 Hamurabijevog zakonika kaže: “Ako vrtlar, pošto mu je čovek dao polje da ga zasadi voćem, zasadi voće i podiže voćnjak četiri godine, pete godine vlasnik voćnjaka i vrtlar podeliće (ga) na jednake delove, a vlasnik voćnjaka uzima deo koji odabere.”⁵⁹

Sledeća dva člana normiraju kaznu za propuste koje vrtlar eventualno može da učini: “Ako vrtlar ne zasadi celo polje, pa ostavi jednu česticu nezasađenu, nezasađena čestica uračunaće se u njegov deo.”⁶⁰

“Ako nije zasadio polje koje mu je dato da ga zasadi voćem, ako je to obradio (žitno) polje, vrtlar će vlasniku nadoknaditi prinos za polje prema prinosu kod suseda i to za onoliko godina koliko je bilo neobrađeno; potom će izvesti neophodne radove i vratiti ga vlasniku.”⁶¹

Može se slobodno reći da navedeni članovi pokazuju jedan prilično visok nivo pravnog rezonovanja, ako se uzme u obzir vreme u kome je ovaj zakonik nastao. Iz rimskopravnog ugla, ovo bi bio bezimni kontrakt, a samo da je naknada utvrđena novčano mogli bismo dokazivati da je ovo pravi *locatio conductio operis faciendi*. Naime, u pomenutim članovima naručilac posla je vlasnik zemlje, a čovek koji radi, nije pogodio sam rad na određeno vreme (pa da to bude ugovor o najmu radne snage), već je ugovorio da nešto uradi – da zasadi voćnjak i da ga održava četiri godine. Kako je vlasnik dao vrtlaru “prazno” polje od koga ovaj treba da napravi voćnjak, jasno je da su izvesna stručnost i iskustvo u ovom poslu neophodni, a to ga izdvaja od prostog fizičkog rada. Nagrada za njegov “opus” jeste pola tog imanja, a rok je određen kao kakav vid vaganja te nagrade naspram vrednosti koju vrtlar čini vlasniku (pre svega prikupljanje plodova). Sa druge strane, odredbe koje su propisane za slučaj da vrtlar na jedan ili drugi način ne ispunjava svoju dužnost su tu prosto da zaštite, osiguraju vlasnika od neodgovornog saugovarača. Neodgovoran radnik bi mu samo zadržavao polje od koga vlasnik onda nema (punu) korist, a mogao je da angažuje neko drugo lice da posao valjano obavi. Čini nam se da je osnovano u ovom slučaju govoriti u postojanju nekakve preteče ugovora o delu, a samim time i analogno o jakoj indiciji postojanja preteče ugovora o delu u najstarijem sačuvanom zakonskom tekstu na svetu, Ur-Namuovom zakoniku.

---

⁵⁹ Hamurabijev zakonik, čl. 60.

⁶⁰ Ibid. čl. 61.

⁶¹ Ibid. čl. 62.

Hamurabijev zakonik normira i naknadu za hirurga koji uspe da spase nečiji život ili ga izleči⁶², iznos naknade za veterinara⁶³, cenu unajmljivanja broдача, pastira, zemljoradnika itd,⁶⁴ što sve predstavlja tragove primene instituta ugovora o delu i najma radne snage. Takođe je propisana i naknada za zidara koji je uspešno saziadao kuću, posle čega odmah sledi čuveni primer surovog taliona za slučaj da kuća padne (“ako usmrti vlasnika – da se ubije zidar”, “ako usmrti vlasnikovog sina – da se ubije zidarev sin”).⁶⁵

Poslednji veliki klinopisni pravni akt, Hetitski zakonik, koji je nešto mlađi od Hamurabijevog zakonika (nastao između 1650. i 1500. godine p.n.e.) takođe sadrži odredbu o ugovoru o delu. U članu 200⁶⁶ se tako kaže: “Ako neko da sina da se obuči, da bude stolar, ili keramičar, ili tkač ili kovač, on će platiti šest polušekela srebra za podučavanje.”

Ovo je samo jedan od primera koji jasno pokazuju da se više od hiljadu godina pre formiranja *locatio conductio operis faciendi* u Rimu, vrlo sličan ugovor o delu uveliko primenjivao.

ZAKLJUČAK

Analizirajući poreklo ugovora o delu dolazi se do zaključka da njegovi najraniji koreni sežu hiljadama godina unazad. Ljudska potreba za regulisanjem rada postojala je koliko i sam rad, a ovaj pak koliko i razuman čovek. Iz današnjeg ugla možemo zaključiti da prvi zaokruženi sistem koji je regulisao rad pronalazimo tek u Rimskoj državi, a pre toga samo fragmentarno. Razlozi za ovo su mnogobrojni. Oni leže kako u činjenici da neke stare civilizacije usled svog načina privređivanja prosto nisu imale potrebu da se ovim sistemom bave, tako i u mučnoj, prozaičnoj činjenici da su mnogi proizvodi ljudskog intelekta otišli u zaborav sa nestankom pisanog traga o njihovom postojanju. To odsustvo izvora nas u kontekstu država i društava kojima smo se ovde bavili najviše pogađa kada su u pitanju stari Egipat i grčki polisi. Sa druge strane, na osnovu raspoloživih izvora postoje jake indicije ne samo da su grčki polisi imali razvijene pravne institute i visok nivo pravne svesti, već i da su postojali značajni međusobni uticaji ovih prava (npr. *Lex Rhodia de iactu*). Posebnu zanimljivost predstavljaju i tragovi ugovora o delu u najranijim počecima ljudske istorije, klinopisnim zakonicima.

⁶² Ibid. čl. 215–217; 221–223.

⁶³ Ibid. čl. 224.

⁶⁴ Ibid. čl. 239, 258–259, 261.

⁶⁵ Ibid. čl. 228–233.

⁶⁶ Kako postoji više prepisa ovog zakonika, kao i mnoštvo skraćenih verzija koje ne obuhvataju član 200, ovde navodimo izvor: <http://www.fordham.edu/halsall/ancient/1650nesilim.asp>

Uz napomenu da se treba uzdržavati od stavljanja nekakvog znaka jednako-
sti, može se na osnovu raspoloživih podataka zaključiti, da su Rimljani još u pret-
klasično doba sa *locatio conductio operis faciendi* najbliže prišli onome što mi da-
nas podrazumevamo pod ugovorom o delu. Najdalje poreklo ovog ugovora leži
pak preko hiljadu godina dalje u istoriji, u periodu osvita prvih bliskoistočnih ci-
vilizacija.

MIROSLAV ĐORĐEVIĆ, LL.M.,
Institute of Comparative Law, Belgrade

ORIGINS OF LETTING AND HIRING OF WORK

Summary

Contract for work (letting and hiring of work) is one of the ways that people have used since the beginning of civilization in order to regulate relations that arose regarding work. Throughout history it has changed its forms, as same as the reputation of the people who use this contract within their occupation has changed into what we know today. Contrary to modern understanding, ancient civilizations considered working for anyone but yourself to be dishonorable and disgraceful. In this paper author analyses roots of letting and hiring of work in ancient Roman, Greek and Mesopotamian law and culture, as well as the understanding of work within these civilizations, that has influenced and shaped the form and future of letting and hiring of work. Although there are many common features of these old cultures, their understanding of work for other person differs significantly, and each one of them hold certain special characteristics. Most developed and systematic legal framework for letting and hiring of work can be found in Roman law, but the earliest manifestation of such contract existed much before. The oldest legal text known today, the Code of Ur – Nammu from the year of 2100 B.C. has norms that indicate the existence of letting and hiring of work in the very dawn of human civilization.